

शिक्षाचार्यः (एम् (. एड्.
Shiksha-Acharya (M.Ed.)
द्वितीयसत्रार्द्धम्
(IIndSemester)

क्रम सं. Sr. No.	सैद्धान्तिक-पत्राणि Theory Papers	पाठ्यचर्याश्रेणी Types of Course	सैद्धान्तिकाङ्काः Theoretical Marks	समग्रसतत मूल्याङ्कनाङ्काः Comprehensive Continuous Evaluation (CCE) Marks	पूर्णाङ्काः Total Marks	श्रेयोऽङ्काः Credits	घण्टाः Hours
अनिवार्यपत्राणि (Compulsory Papers)							
1.	शैक्षिकप्रक्रियायां समाजशास्त्रम् (Sociology in Educational Process)	Foundation	60	40	100	04	64
2.	शिक्षायां सूचना - सम्प्रेषणप्रविधिः (Information and Communication Technology in Education)	Skill	60	40	100	04	64
3.	अधिगन्ता अधिगमप्रक्रिया च (Learner and Learning Process)	Foundation	60	40	100	04	64
ऐच्छिकपत्रम् (Elective Paper)							
4	मूल्यशिक्षा (Value Education) अथवा or समावेशात्मकशिक्षा (Inclusive Education)	Foundation	60	40	100	04	64
प्रायोगिकम् (Practical)							
1.	सूचनासम्प्रेषणसम्बद्धाः प्रयोगाः (Application related to Information & Communication)	Skill	-	25	25	01	16

2.	मनोविज्ञानप्रयोगाः (Psychology Applications)	Skill	-	25	25	01	16
3.	सूक्ष्मशिक्षणम् (Micro Teaching)	Skill	-	25	25	01	16
शैक्षणिकगतिविधिः (Educational Activity)							
1.	शिक्षासम्बद्धानां संविधानानुच्छेदानां सङ्कलनं प्रतिवेदनम् (Report Collection of Constitution Articles Related to Education)	Foundation	-	25	25	01	16

1. सूचनासम्प्रेषणसम्बद्धाः प्रयोगाः (सत्रार्द्धस्य प्रथममासे)**- 25 अङ्काः**

व्याकरणांशद्वयस्य/साहित्यांशद्वयस्य/अनुसन्धानांशद्वयस्य/सङ्गणकसाहाय्येन /OHP साहाय्येन प्रदर्शनाय पारदर्शिपत्रनिर्माणम्/PPT निर्माणम्
तद्वोधनक्रमनिर्माणम्

2. मनोविज्ञानप्रयोगाः (सत्रार्द्धस्य द्वितीयमासे)**- 25 अङ्काः**

(i) प्रतिवेदनलेखनम् - 15 अङ्काः

(ii) वाक्परीक्षणम् - 10 अङ्काः

पाठ्यक्रमः

- व्यक्तित्वपरीक्षणम्।
- बुद्धिपरीक्षणम्।
- स्मृतिपरीक्षणम्।
- उपलब्धिपरीक्षणम्।
- व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्।

अङ्काः प्रशिक्षणे तदनु समायोजिते लिखितपरीक्षणे मौखिकपरीक्षणे च छात्रस्य प्रदर्शनमाश्रित्य सम्बद्धशिक्षकेण विभागाध्यक्षेण च संयुक्तरूपेण प्रदातव्याः, एतदर्थम् अभिलेखानां संरक्षणं संस्थानस्याभियाचने समर्पणञ्चावश्यकं भविष्यति।

3. सूक्ष्मशिक्षणम् (सत्रार्द्धस्य तृतीयमासे)**- 25 अङ्काः**

कौशलानामभिज्ञानम्, कौशलपाठयोजनानिर्माणम्, शिक्षाशास्त्रिकक्षायाः छात्राध्यापकगणेषु शिक्षणं तदनु विमर्शनञ्च छात्रैः विधातव्यम्। प्रत्येकं छात्रः कौशलद्वयं पाठयोजनान्वितं पाठयेत्। पाठयोजनाद्वयस्य निर्माणाय तद्गुणस्तराय 05 अङ्काः

• पाठनाय - 10 अङ्काः

• विमर्शाय - 15 अङ्काः

गणशः सम्बद्धपर्यवेक्षकैः मूल्याङ्कनं विधातव्यम्।

4. शैक्षिकगतिविधिः (सत्रार्द्धस्य चतुर्थमासे)**- 25 अङ्काः**

शिक्षासम्बद्धानां संविधानानुच्छेदानां सङ्कलनं प्रतिवेदनम्।

सङ्कलनाय - 15 अङ्काः

प्रतिवेदनलेखनाय - 10 अङ्काः

द्वितीयसत्रार्द्धम्
प्रथमपत्रम्
शैक्षिकप्रक्रियायां समाजशास्त्रम्

श्रेयोऽङ्काः - 04

घण्टाः - 64

पूर्णाङ्काः-100

सैद्धान्तिकाङ्काः -60

समग्रसतत् मूल्याङ्कनाङ्काः - 40

उद्देश्यानि-**अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राः**

- शिक्षासमाजयोः मिथः सम्बन्धस्य अवगमने समर्थाः जायेरन् ।
- शैक्षिकसमाजशास्त्रस्य सम्प्रत्ययमावश्यकतां च अवगच्छेयुः।
- विद्यालय-शिक्षकशिक्षासम्बद्धानां विषयाणां सम्बन्धे दत्तावधानाः भवेयुः।
- भारतीयसंविधाने निहितराष्ट्रियमूल्यान् जानीयुः।

अन्वितिः 1 शैक्षिकसमाजशास्त्रम्**16घण्टाः**

- 1.1 समाजशास्त्रस्य सम्प्रत्ययः ।
- 1.2 शिक्षासमाजयोः मिथः सम्बन्धः।
- 1.3 शैक्षिकसमाजशास्त्रस्य प्रकार्याणि ।
- 1.4 शैक्षिकसमाजशास्त्रे साम्प्रतिकप्रवृत्तयः -मनोवैज्ञानिक-वैज्ञानिक-सामाजिक- समाहारिकश्च।
- 1.5 सङ्घटितवर्गाः - कुटुम्बः समवयस्कवर्गः च।

अन्वितिः 2 सामाजिकपरिप्रेक्ष्ये शिक्षा**16घण्टाः**

- 2.1 शिक्षा धर्मश्च ।
- 2.2 शिक्षा आर्थिकदशा च ।
- 2.3 शिक्षा सामाजिकपरिवर्तनञ्च।
- 2.4 शिक्षा आधुनिकीकरणञ्च।
- 2.5 समाजप्रणालीरूपेण विद्यालयः।

अन्वितिः 3 शिक्षा संस्कृतिश्च**16घण्टाः**

- 3.1 संस्कृतेः अर्थः, प्रकृतिश्च।
- 3.2 सांस्कृतिकसन्दर्भे शिक्षायाः भूमिका।
- 3.3 शिक्षा सांस्कृतिक परिवर्तनं च।
- 3.4 भारतीयसंस्कृतेः समुन्नयने संस्कृतस्य उपकार्यता।
- 3.5 शैक्षिकचिन्तकाः- अरविन्दः, जे. कृष्णमूर्तिः, सावित्रीबाईफुले ।

अन्वितिः - 4 शिक्षा भारतीयसंविधानञ्च**16घण्टाः**

- 4.1 भारतीयसंविधानस्य सामान्यज्ञानं, निर्देशात्मकसिद्धान्ताश्च।
- 4.2 भारतीयसंविधाने शिक्षासम्बद्धाः विभिन्नानुच्छेदाः।(विशेषतः वञ्चितवर्गाणां कृते)
- 4.3 भारतीयसंविधाने राष्ट्रियमूल्यानि - समाजवादः, धर्मनिरपेक्षिता, न्याय, स्वतन्त्रता, समानता, स्वाधीनता, लोकतन्त्रञ्च।
- 4.4 भारतीयसंविधानसन्दर्भे मानवाधिकाराः शिक्षा च ।

SEMESTER – II

First Paper

Sociology in Educational Process

Credits-04

Hours - 64

Total Marks – 100

Theoretical Marks – 60

CCE Marks – 40

Objectives:**On Completion of this Course Student will be able to:**

- Understand the relationship between Society and Education.
- Understand the Concept and need of Educational Sociology.
- Understand relationship between School and Teacher Education.
- Understand the national values enshrined in the Indian Constitution.

Unit-1 Educational Sociology**16Hours**

1.1 Concept of Sociology.

1.2 Relationship between Education and Society.

1.3 The functions of Educational Sociology.

1.4 Current trends in Educational Sociology - Psychological, Scientific, Social and Eclectic.

1.5 Organized Groups - Family and Peer Group.

Unit - 2 Education in Social Perspective**16Hours**

2.1 Education and Religion.

2.2 Education and Economic Order.

2.3 Education and Social Change.

2.4 Education and Modernization.

2.5 School as a social system.

Unit - 3 Education and Culture**16Hours**

3.1 Meaning and nature of Culture.

3.2 Role of education in cultural context.

3.3 Education and cultural change.

3.4 Sanskrit as a mean for promoting Indian Culture.

3.5 Educational Thinkers - Aurobindo, J.Krishnamurthy, Savitribai Phule

Unit - 4 Education and Indian Constitution**16Hours**

4.1 General Knowledge about Indian Constitution and its Directive Principles.

4.2 Various Articles mentioned in the constitution related to Education. (Specially for Deprived)

4.3 National Values in Indian Constitution - Socialism, Secularism, Justice, liberty, equality, freedom & democracy.

4.4 Human rights and Education in the Context of Indian Constitution.

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. सच्चिदानन्द, ए. पी.; शिक्षायाः सामाजिकधाराः, गौरीश प्रकाशन, जी. के. विलास, मेणसे, शृङ्गेरी ।
2. सलूजा, चन्द्रकिरण; शिक्षा दार्शनिक परिप्रेक्ष्य, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली ।
3. माथुर, एस. एस.; शिक्षा दार्शनिक तथा सामाजिक आधार अग्रवाल पब्लिकेशन, ज्योतिलोग, संजयप्लेस, आगरा (उ. प्र.) 28/115,
4. सक्सेना, एन्. आर्. एस्.; शिक्षा के दार्शनिक समाजशास्त्रीय सिद्धान्त, आर्. एल्. बुक डिपो, मेरठ, (उ. प्र.), 2006
5. ओड, लक्ष्मीलाल के.; शिक्षा की समाजशास्त्रीय और दार्शनिक पीठिका, द मैकमिलन् कम्पनी ऑफ इण्डिया लिमिटेड, 1976
6. गौतम, सत्यपाल; समाजदर्शन, हरियाणा साहित्य अकादमी, पञ्चकूला, 2001
7. पाण्डेय, आर्. एस्.; शिक्षा की दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, 2006
8. जायसवाल, सीतारामः; शैक्षिकसमाजशास्त्र, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा ।
9. मिश्रः, ओमनारायणः, मूल्यशिक्षा की अवधारणाएँ, दिव्याप्रकाशिनी, भुवनेश्वर, 2013
10. गुर्जरः, भाग्यसिंहः, मानवाधिकार शिक्षा, तीरतरङ्गप्रकाशनम्, भुवनेश्वरम्, 2017
11. कच्छवाहः, विजयपालः, शिक्षादर्शनम्, सन्दर्भ प्रकाशन, भोपाल, 2015
12. कच्छवाहः, अशोककुमारः, समसामयिकभारतं शिक्षा च, सन्दर्भ प्रकाशन, भोपाल, 2019
13. Altekar, A.S.; Education in Ancient India, Nand Kishor and Bros, Banaras.
14. Mathur, S.S.; A Sociological Approach to Indian Education, Vinod Pustak Mandir, Agra (U.P.)

द्वितीयसत्रार्द्धम्
द्वितीयपत्रम्
शिक्षायां सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः

श्रेयोऽङ्काः - 04

घण्टाः - 64

पूर्णाङ्काः-100

सैद्धान्तिकाङ्काः -60

समग्रसतत् मूल्याङ्कनाङ्काः - 40

उद्देश्यानि

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राः

- शिक्षणाधिगमे सूचनाप्रविधिं, सम्प्रेषणप्रविधिं, तदुपयोगितां च अवगच्छेयुः।
- सङ्गणकस्य विभिन्नानि घटकानि अभिजानीयुः।
- शिक्षणाधिगमे, प्रशिक्षणे, शोधकार्येषु च सगणकप्रविधेः उपयोगितां जानीयुः।
- अन्तर्जालस्य अनुदेशनात्मकप्रयोगं जानीयुः।

अन्वितिः 1 सूचनाप्रविधिः सम्प्रेषणप्रविधिश्च

16घण्टाः

1.1 सूचनासम्प्रेषणयोः आधारतत्त्वानि, सम्प्रेषणव्यवस्थायाः स्वरूपं, क्षेत्रञ्च -प्रेषकः, ग्राहकः, सन्देशः, माध्यमञ्च।

1.2 सम्प्रेषणप्रकाराः।

1.3 जालमाध्यमेन सम्प्रेषणम् - विद्युत्पत्रमाध्यमेन संलापः, समूहसंलापः, सामाजिकमाध्यमम् (Social Media) च।

1.4 शिक्षणाधिगमे सूचनाप्रविधिः, सम्प्रेषणप्रविधिश्च।

1.4.1 कक्षाकक्षः, सूचनासम्प्रेषणप्रविधिश्च।

1.4.2 विद्यालयप्रबन्धनं, सूचनासम्प्रेषणप्रविधिश्च।

1.4.3 अनुदेशने, अधिगमे च शिक्षणसामग्र्याः विक्षेपणं तस्याः उपयोगिता च।

अन्वितिः - 2 शिक्षाक्षेत्रे सूचनासम्प्रेषणप्रविधयोः प्रयोगः

16घण्टाः

2.1 शब्दसंसाधकम्, विस्तीर्णपत्रम्, प्रस्तुतिः, आरेखचित्रणम्, अङ्कीयमाध्यमम्-
चलचित्राणि, चित्रचालनम् एतेषां शैक्षिकोपयोगिताश्च।2.2 ई-अधिगमः - अधिगमप्रबन्धनप्रणाली(Learning Management System- LMS)-
सम्प्रत्ययः आवश्यकता च।

2.3 शिक्षणाधिगमसाधनरूपेण, सङ्गणकस्य, अन्तर्जालस्य, विविधजालस्थानानाम् च उपयोगिता।

2.4 बालकानां कल्पनाविकासे सञ्चरच्चित्राणाम् (Animation) उपयोगिता।

अन्वितिः 3 शिक्षायां जनसञ्चारसाधनानि

16घण्टाः

3.1 जनसञ्चारसाधनानाम् अर्थः, महत्त्वं, भेदाश्च।

3.2 पारम्परिकजनसञ्चारसाधनानि नाटकम्, नृत्यम्, पुत्तलिकाक्रीडा च।

3.3 आधुनिकजनसञ्चारसाधनानि

3.3.1 आकाशवाणी - कार्यक्रमाणाम् अभिलेखनं, प्रसारणं, तस्य गुणाः, दोषाः च। विषयाणां चयनं, पाण्डुलिपिलेखनम्, शिक्षणे अस्य महत्त्वम्, शिक्षणे श्रव्यसम्मेलनस्य, अन्तः

क्रियात्मकाकाशवाणीसम्मेलनस्य च भूमिका।

3.3.2 दूरदर्शनम् - कार्यक्रमाणाम् अभिलेखनं, प्रसारणञ्च, तस्य गुणाः, दोषाः च। अनुदेशने, प्रशिक्षणे च सीमितावर्तदूरदर्शनस्य, शैक्षिकदूरदर्शनस्य च उपयोगिता।

3.3.3 सङ्गणकम् - सङ्गणकस्य कार्यप्रणाली, शिक्षणे अनुप्रयोगः उपयोगिताश्च।

3.5 जनसञ्चारसाधनदृष्ट्या शिक्षायां CIET, IGNOU, SIET, UGC, ISRO (EDUSAT), NCERT संस्थानां च प्रयोगाः।

अन्विति: 4 शोधकार्ये सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः उपयोगिता

16वण्टा:

- 4.1 शोधकार्ये सूचनासम्प्रेषणप्रविधयो उपयोगिता।
- 4.2 सम्मेलने संगोष्ठ्याञ्च पत्रप्रस्तुतीकरणे उभयोः उपयोगिता।
- 4.3 सम्बद्धसाहित्यम् पुस्तक पत्रिकादीनामध्ययनाय अन्तर्जालस्य उपयोगिता।
- 4.4 अभिचारकस्य (Wizard) माध्यमेन सारणीनां, रेखाचित्राणां च निर्माणम्।

Semester -II
Second Paper

Information & Communication Technology in Education

Credits-04

Total Marks – 100

Hours - 64

Theoretical Marks – 60

CCE Marks – 40

Objective:

On Completion of this Course, the Student will be able to:

- Understand the Utility of Communication Technology and Information Technology in Teaching-Learning.
- Understand the different components of Computer.
- Know the utility of Computer Technology in Teaching-Learning, Training and Research Works.
- Know the Instructional use of Internet.

Unit 1: Information and Communication Technology:

16Hours

1.1 Basics of Information and Communication - Nature and scope of Communication System - Sender, Receiver, Message and Medium.

1.2.Types of Communication.

1.3. Communication through Web - E-Mail, Chat, Newsgroups, forums and Social Media.

1.4 Information Technology and Communication Technology in Teaching Learning.

1.4.1 Classroom and ICT.

1.4.2 School Management and ICT.

1.4.3 Analysis and its Utility of Teaching aids in Instruction and Learning.

Unit 2: Application of ICT in the field of Education

16Hours

2.1 Word Processors, Word processing, Spreadsheets, Presentation, Digital Media, Graphics, Photographs, animations and their Education Implications.

2.2 E-Learning- Concept and need of Learning Management System- LMS

The Internet and World Wide Web - Nature and Utility.

2.3 Utility of Computer, Internet, various websites as a teaching-learning Instrument.

2.4 Utility of Animation films for the Development of children's imagination.

Unit 3: Mass Media in Education

16Hours

3.1 Meaning, Importance and Different Mass Media.

3.2 Traditional Mass Media - Drama, Dance, and Puppet Play.

3.3 Modern Mass Media -

3.3.1 AIR- Writing Script for AIR Programmes, Broadcast its Merits and Demerits. Selection of Topics, Script Writing its Importance in Teaching, Role of Interaction, Radio-Conference and Audio Conference in Teaching.

3.3.2 Television - Writing Script to Programmes, Telecast its Merits and Demerits. Utility of CCTV and Educational Television in Instruction and Training.

3.3.3 Computer - Working System, application and utilities of Computer in teaching.

3.4 Uses of Mass-Media in Education by CIET, IGNOU, SIET, UGC, ISRO (EDUSAT), and NCERT

Unit 4: Utility of ICT in Research Work

16Hours

4.1 Utility of ICT in Research work.

4.2 Utility of ICT for paper presentations in seminars and conferences.

4.3 Utility of Internet for studying the related Literature, Books, Journals Etc.

4.4 Creating graphs and charts by using wizard.

सन्दर्भग्रन्थः (Reference Books)

1. पाण्डेय, एस्. एल्.; शिक्षणस्यायोजनप्रविधिः, अक्षरप्रकाशनम्, जयपुरम्, 2006
2. मित्तल, सन्तोष; शैक्षिक तकनीकी एवं कक्षा कक्ष प्रबन्ध, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर, सातवाँ संस्करण,
3. शर्मा, सुदेश कुमार; शैक्षिकप्रविधिशास्त्रम्, दीपमाधव प्रकाशनम्, जयपुरम्, 2006 मिश्र,
4. रमाकान्त; शैक्षिकप्रविधिः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2006
5. पात्र, वृन्दावन; कक्षासंप्रेषणम्, तीरतरङ्ग प्रकाशनम्, भुवनेश्वर
6. पात्र, वृन्दावन; शिक्षणस्य वैज्ञानिकाधारः, अनन्ताक्षरप्रकाशन, पुरी
7. कुलश्रेष्ठ, एस्. पी.; शैक्षिक तकनीकी के मूल आधार, 11 वां संशोधित संस्करण, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, 2009
8. सिंह, मयाशङ्कर; शिक्षण तकनीकी एवं शिक्षा के नूतन आयाम, अध्ययन पब्लिशर्स, दिल्ली, 2006
9. पात्रः, वृन्दावनः, शिक्षणस्य वैज्ञानिकाधारः, दिव्याप्रकाशनी, भुवनेश्वरम्, 2013
10. पात्रः, वृन्दावनः, सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः, दिव्याप्रकाशनी, भुवनेश्वरम्, 2016
11. पाणिग्राही, निर्मला, शैक्षिकप्रविधिशास्त्रम्, दिव्याप्रकाशनी, भुवनेश्वरम्, 2015
12. के., हरिप्रसादः, शैक्षिकप्रविधेः मूलतत्त्वानि, प्रणम्याप्रकाशनम्, 2017
13. कछवाहः, अशोककुमारः, सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः, सन्दर्भप्रकाशनम्, भोपालम्, 2019
14. नन्दः, सागरिका, सङ्गणकशिक्षा शैक्षिकोपयोगश्च, आई.वाई.डी.पी. खोर्धा, 2014
15. मिश्रः, रूद्रनारायणनरसिंहः, शैक्षिकप्रविधिः, रचना प्रकाशन, जयपुर, 2018
16. तिवारी, नीलाभः, शिक्षणाधिगमप्रक्रियायै सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः, 2017
17. Sharma, T.K. Singh, Y.K. Updhyaya Brijesh; 'Educational Technology Teaching and Learning' A.P.H. publishing, corporation New Delhi, 2006 10. Bhatnagar, R.K.; 'Educational Technology and Management' APH publishing corporation, NewDelhi
18. Bhatia, S.K.; Method of Teaching Accounts 'Institute of Advanced Study Education Unit, New Delhi, 1995

19. Dale, E.; (Ed.) 'Audio - Visual Methods in Teaching Holt Rinehart and winston (III Edition preferred) New York, 1973.
20. Green, E. J.; "The Learning process and programme Instruction' Holt Rinehart and Winston, New York, 1960.
21. Sharma, R.A.; 'Technology of Teaching', International Publishing House, Meerut, 1980.
22. Agarwal, J.C.; 'Educational Technology Management' Vinod Pustak Mandir, Agra, 2003.
23. Agarwal, Rashmi; ' Educational Technology and Conceptual understanding Prabhat Prakashan, New Delhi, 2001.
24. Brown, J.W.; Hercheroa, A.V.; Instruction Technology Media and Method' Mcgraw Hill Book Company, New York, 1977.
25. Sahoo, P.K.; 'Educational Technology in Distance Education', Arawati Publication, New Delhi, 1999.
26. Sharma, R.A.; 'Technology of Teaching' Teacher Behavior, Loyal book Depot, Meerut, 1980.

द्वितीयसत्रार्द्धम्
तृतीयपत्रम्
अधिगन्ता अधिगमप्रक्रिया च

श्रेयोऽङ्काः - 04

घण्टाः - 64

पूर्णाङ्काः-100

सैद्धान्तिकाङ्काः -60

समग्रसतत् मूल्याङ्कनाङ्काः - 40

उद्देश्यानि

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राः

- ज्ञानम्, अधिगन्ता, अधिगमप्रक्रिया इत्येतेषां महत्त्वं भेदञ्च अवगच्छेयुः।
- अनुप्रयुक्तमनोविज्ञानत्वेन शिक्षामनोविज्ञानस्य सम्प्रत्ययं सिद्धान्तान् चावगच्छेयुः।
- शिक्षायाः मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानां निहितार्थान् जानीयुः।
- विविधक्षमतानां विकासस्य मूल्याङ्कनस्य च प्रक्रियाम् अवगच्छेयुः।

अन्वितिः -1 अधिगमः, अधिगमप्रक्रिया अधिगमसिद्धान्ताश्च

16घण्टाः

- 1.1 अधिगमस्य अधिगमप्रक्रियायाः चार्थः।
- 1.2 अधिगमप्रक्रियायां वातावरणस्य भूमिका ।
- 1.3 अधिगमप्रक्रियायां प्रभावोत्पादकानि कारकाणि ।
- 1.4 सञ्ज्ञानात्मकाः अधिगमसिद्धान्ताः।
  - 1.4.1 टॉलमैन्-महोदयस्य अधिगमसिद्धान्तः।
  - 1.4.2 पियाजे-महोदयस्य अधिगमसिद्धान्तः।
- 1.5 व्यवहारवादिनः अधिगमसिद्धान्ताः ।
  - 1.5.1 हल्-महोदयस्य अधिगमसिद्धान्तः ।
  - 1.5.2 गुथरी - महोदयस्य अधिगमसिद्धान्तः।
- 1.6 गेस्टाल्ट्-अधिगमसिद्धान्तः।

अन्वितिः 2 अधिगन्तुः व्यवहारस्य विकासः

16घण्टाः

- 2.1 सामान्य - जैविक - सिद्धान्ताः।
- 2.2 आनुवंशिकतायाः, वातावरणस्य च मध्ये अन्तः क्रिया ।
- 2.3 वैयक्तिकविकासे बालानां पालनपोषणप्रभावः।
- 2.4 भाषात्मकविकासः पियाजे-व्यागोत्सकी- चोमस्की महोदयानां विचाराः ।
- 2.5 सञ्ज्ञानात्मकविकासः- आधुनिकमनोवैज्ञानिकानां मतानुसारम्।

अन्वितिः 3 अभिप्रेरणम् अवधानं स्मृतिश्च

16घण्टाः

- 3.1 अभिप्रेरणस्य अर्थः, सामान्याभिप्रेरणात्मकसम्प्रत्ययः।
- 3.2 अभिप्रेरणस्य मूलप्रवृत्ति-चालकप्रोत्साहनसिद्धान्ताः, आकाङ्क्षास्तरः च।
- 3.3 अभिवृत्तिः, अधिगमे तत्प्रभावस्य ।
- 3.4 अभिरुचिः तन्मापनञ्च ।
- 3.5 आत्मसम्प्रत्ययः अर्थः सिद्धान्ताः च।
- 3.6 अवधानम्, अर्थः, विभाजनं, चयनात्मकावधानस्य सिद्धान्तः प्रतिमानं च।
- 3.7 तात्कालिकस्थायिस्मृतिः अर्थः, स्वरूपं, प्रकारः, मापनञ्च ।

अन्वितिः -4 बुद्धिः

16घण्टाः

- 4.1 बुद्धिः पाश्चात्यं, भारतीयञ्च स्वरूपम्।
- 4.2 गॉर्डन्- महोदयस्य बहुमुखबुद्धिसिद्धान्तः।
- 4.3 गिल्फोर्ड्-महोदयस्य संरचनासिद्धान्तः ।
- 4.4 गोलमैन्-महोदयस्य संवेगात्मकबुद्धिसिद्धान्तः।
- 4.5 बुद्धिमापनम् ।

Semester II
Third Paper
Learner and Learning Process

Credits-04

Hours - 64

Total Marks – 100

Theoretical Marks – 60

CCE Marks – 40

Objectives -

On Completion of this Course the student will be able to:

- Know the Difference and Importance of Knowledge, Learner and Learning Process.
- Understand the Concept and Principles of Education Psychology as Applied Psychology.
- Know the implications of Psychological Theories for Education. Understand the process of Development and Assessment of Various Abilities.

Unit 1: Learning, Learning process and Theories of Learning**16Hours**

1.1 Meaning of Learning and Learning Process:

1.2 Role of Environment in Learning Process.

1.3 Effective Factors in Learning Process.

1.4 Cognitive Theories of Learning

1.4.1 Learning Theory of Tolman.

1.4.2 Learning Theory of Piaget.

1.5 Behaviourist Theories.

1.5.1 Learning Theory of Hull.

1.5.2 Learning Theory of Guthrie.

1.6 Gestalt Theory.

Unit 2: Development of learner's Behavior**16Hours**

2.1 Basic Genetic principles.

2.2 Interaction between Heredity and Environment.

2.3 Impact of child rearing practices on development of the individual.

2.4 Language development - Views of Piaget, Vygotsky and Chomsky.

2.5 Cognitive development - Contemporary views of Psychologists

Unit 3: Motivation, Attention and Memory**16Hours**

3.1 Meaning of Motivation, Basic Motivational Concept.

3.2 Instinct Drive and Incentive Theories of Motivation, Level of Aspiration.

3.3 Attitude and its effect on Learning.

3.4 Interest and Its Measurement.

3.5 Self concept - Meaning and Principles.

3.6 Attention, Meaning and Distraction, Theories and Models of Elective Attention.

3.7 Long and short term Memory - Meaning, Nature, Type and Measurement.

Unit - 4 Intelligence

16Hours

4.1 Nature of Intelligence - Western and Indian views

4.2 Gardner's Theory of Multiple Intelligence.

4.3 Guilford's Structural Theory.

4.4 Coleman's Theory of Emotional Intelligence.

4.5 Measurement of Intelligence.

सन्दर्भग्रन्थाः (Reference Books)

1. सिंहः, फतेह; शिक्षामनोविज्ञानम्, आदित्य प्रकाशन्, जयपुरम्
2. सिंह, अरुणकुमार; शिक्षा मनोविज्ञान, भारती भवन, आगरा
3. जायसवाल, सीताराम; भारतीय मनोविज्ञान और शिक्षा, आर्य बुक डिपो, दिल्ली
4. पाण्डेय, के. पी.; नवीन शिक्षा मनोविज्ञान विश्वविद्यालय प्रकाशन, बनारस, 2005
5. चौबे, एस्. पी.; शिक्षा मनोविज्ञान, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा
6. पाण्डेय, एस्. आर्.; शिक्षा मनोविज्ञान, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा
7. त्रिपाठी, शालीग्राम; शैक्षिक मनोविज्ञान, वैकटेश प्रकाशन, नई दिल्ली,
8. 1998 पाठक, आर्. पी.; उच्च शिक्षा मनोविज्ञान दरियागंज, दिल्ली, 2006 - एक परिचय, राधा प्रकाशन, अंसारी रोड
9. वैद्यः, नारायणः, अधिगमप्रकाशनम्, मान्यता प्रकाशन, दिल्ली, 2014
10. तिवारी, नीलाभः, भारतीयदर्शनदृष्ट्या अधिगमसिद्धान्ताः, सन्दर्भप्रकाशनम्, भोपालम्, 2019
11. तिवारी, नीलाभः, भारतीयशिक्षामनोविज्ञानम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः, 2014
12. बि. पद्ममित्रश्रीनिवासः, शिक्षायाः मनोवैज्ञानिकाधाराः, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर, 2012
13. Bernard H. W.; Psychological of Learning & Teaching, McGraw Book Company
14. Chouhan, S.S.; Advanced Educational Psychology, Vikas Publishing House, New Delhi .

द्वितीयसत्रार्द्धम्
चतुर्थपत्रम् (ऐच्छिकम्)
मूल्यशिक्षा

श्रेयोऽङ्काः - 04

घण्टाः - 64

पूर्णाङ्काः-100

सैद्धान्तिकाङ्काः -60

समग्रसतत् मूल्याङ्कनाङ्काः - 40

उद्देश्यानि -

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राः -

- भारतीय-भारतीयेतरस्रोतसामाधारेण मूल्यानां सम्प्रत्ययमहत्त्वयोरवबोधने समर्थाः स्युः।
- मूल्यानां वर्गीकरणं, प्रभेदान् चावगच्छेयुः।
- मूल्यशिक्षायाः अवधारणां, शिक्षणविधीन्, उपागमान्, मूल्याङ्कनप्रविधींश्च अवगच्छेयुः।

अन्वितिः-1 मूल्यानि

16घण्टाः

1.1 मूल्यम् - अर्थः प्रकृतिः च।

1.2 मूल्यस्रोतांसि

1.2.1 भारतीयस्रोतांसि - वेदः, स्मृतिः, भगवद्गीता च । महात्मागांधी, रवीन्द्रनाथटैगोरः स्वामी विवेकानन्दः, डा. एस्. राधाकृष्णन् इत्येतेषां चिन्तनानि।

1.2.2 भारतीयेतरस्रोतांसि कुरान्, बाइबिल । प्लेटो, रूसो, हरबर्ट, जानड्यूवी, मेरिया मांटेसरी इत्येतेषां चिन्तनानि ।

1.3 शिक्षायाः अभिन्नाङ्गत्वेन मूल्यशिक्षणम्।

अन्वितिः 2 मूल्यानां वर्गीकरणम्

16घण्टाः

2.1 भौतिक-सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिकानि च मूल्यानि।

2.2 मूल्यानां प्रभेदाः- जैविकानि, मनोवैज्ञानिकानि, सामाजिकानि, पारिष्ठितिकानि च।

2.3 मूल्यशिक्षाया उपागमाः-

2.3.1 मूल्यस्पष्टीकरणोपागमः।

2.3.2 मूल्यविश्लेषणोपागमः।

अन्वितिः 3 मूल्यनिर्धारकाः

16घण्टाः

3.1 मूल्यनिर्धारकाः - संस्कृति, धर्मः, अभ्यासः, विचाराश्च ।

3.2 भौतिक-सामाजिक-नैतिक-आर्थिक-धार्मिकमूल्यानां च पारस्परिकसंघर्षः।

3.3 मूल्यशिक्षायां विद्यालयाध्यापकयोः भूमिका ।

3.4 मूल्यशिक्षणविधयः ।

अन्वितिः 4 मूल्याधारित - अध्यापकशिक्षा

16घण्टाः

4.1 मूल्यशिक्षा-सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, व्यक्तित्वविकासे च भूमिका ।

4.2 अध्यापकशिक्षायां मूल्यशिक्षायाः महत्त्वम्।

4.3 समसामयिकसमाजे मूल्यशिक्षायाः आवश्यकता।

4.4 मूल्यानां मूल्याङ्कनप्रविधयः ।

Semester II
Fourth Paper (Optional)
Value Education

Credits-04

Hours - 64

Total Marks – 100

Theoretical Marks – 60

CCE Marks – 40

Objectives:

On Completion of this Course the student will be able to:

- Understand the Concept and Importance of Values on the bases of Indian and Non-Indian Sources.
- Understand the Classification of Values.
- Understand the Concept of Value Education, Teaching Methods, Approaches and Evaluation Techniques.

Unit - 1 Values**16Hours**

1.1 Meaning and Nature of Values

2.2 Value sources

1.2.1 Indian sources - Veda, Smriti and Bhagavadgita. Views of - Mahatma Gandhi, Rabindranath Tagore, Swami Vivekananda and Dr. S. Radhakrishnan.

1.2.2 Non-Indian Sources - Quran, Bible. Views of Plato, Rousseau, Herbart, John Dewey and Maria Montessori.

1.3 Teaching of Values as an Integral part of Education.

Unit - 2 Classification of Values**16Hours**

2.1 Material, Social, Moral and Spiritual Values.

2.2 Types of Values - Biological, Psychological, Social and Ecological.

2.3 Approaches of Value Education.

2.3.1 Value Clarification Approach

2.3.2 Value Analysis Approach

Unit - 3 Value Decisive**16Hours**

3.1 Value Decisive - Culture, Religion, Practice and Thoughts.

3.2 Value Conflicts among Material, Social, Moral, Economic and Religious Values.

3.3 Role of Teacher and School in Value Education.

3.4 Methods of Teaching Values.

Unit - 4 Value-oriented Teacher Education**16Hours**

4.1 Value Education - Concept, Need and Role in Personality Development.

4.2 Importance of Value Education in Teacher Education.

4.3 Need of Value Education in Contemporary Society.

4.4 Evaluation Techniques of Values.

सन्दर्भग्रन्थः (Reference Books)

1. जय; मूल्य, पर्यावरण और मानव अधिकार, सिप्रा पब्लिकेशन, दिल्ली
2. शर्मा, आर्. ए.; मानव मूल्य एवं शिक्षा, आर्. लाल बुक डिपो, मेरठ
3. पाण्डेय, रामशकल; मूल्य शिक्षा के परिप्रेक्ष्य, आर्. लाल बुक डिपो, मेरठ
4. पाण्डेय, ओमप्रकाश; वैदिक शिक्षा के आदर्श एवं मूल्य, महर्षि सान्दीपनी, राष्ट्रीय वेदविद्या संस्थान, उज्जैन
5. लोढा, महावीर मल; नैतिक शिक्षा विविध आयाम, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर
6. त्यागी, जी. एस्. डी.; शिक्षा के सामान्य सिद्धान्त, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा
7. मिश्रः, ओमनारायणः, मूल्य शिक्षा की अवधारणाएँ, दिव्यप्रकाशनी, भुवनेश्वर, 2013
8. कछवाहः, विजयपालः, मूल्यशिक्षणम्, दिव्यप्रकाशनी, भुवनेश्वर, 2015
9. तिवारी, नीलाभः, वैश्विकपरिप्रेक्ष्य में शान्ति एवं मूल्य शिक्षा, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, भोपालपरिसरः, 2016
10. Chilkara, M. G; Education and Human Values - A.P.H. Publishing, New Delhi
11. Gandhi, K. K.; Value Education - Gyan Publishing House, New Delhi
12. Kar, N.N.; Value Education - The Associated Publishers, Delhi
13. Mukherji, R. K.; The Social Structure Of Values - Macmillan & co. London.

द्वितीयसत्रार्द्धम्
चतुर्थपत्रम् (ऐच्छिकम्)
समावेशात्मकशिक्षा

श्रेयोऽङ्काः - 04

घण्टाः - 64

पूर्णाङ्काः-100

सैद्धान्तिकाङ्काः -60

समग्रसतत् मूल्याङ्कनाङ्काः - 40

उद्देश्यानि-

अमुं पाठ्यक्रमम् अधीत्य छात्राः

- विभिन्नावश्यकतावतां बालानाम् आवश्यकतानुगुणमुपायान् जानीयुः।
- समावेशात्मकशिक्षायां विधिकप्रावधानानां विषयेजानीयुः।
- समावेशात्मकशिक्षासंवर्धनाय सम्बद्धानां भूमिकाम्, उत्तरदायित्वं च अवगच्छेयुः।
- समावेशात्मकशिक्षाविकासाय उपलब्धसहकारिसेवानां प्रयोगे समर्थाः भवेयुः।

अन्वितिः 1 समावेशात्मकशिक्षा

16घण्टाः

1.1 समावेशात्मकशिक्षा अर्थः आवश्यकता च।

1.2 समावेशात्मकशिक्षायां विभिन्नावश्यकतावतां बालानां शिक्षायाः ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यम् ।

1.3 समावेशात्मकशिक्षायां विधिकप्रावधानं - नीतयः अधिनियमश्च राष्ट्रिय शिक्षानीतिः (1986),

POA (1992), निःशक्तव्यक्तेः अधिनियमः (1995), राष्ट्रिय पाठ्यचर्या रूपरेखा (2005) , निःशक्ततायाः राष्ट्रियनीतिः (2006)

1.4 सर्वशिक्षाभियाने समावेशात्मकशिक्षा

अन्वितिः 2 विशिष्टबालानाम् अधिगमावश्यकता

16घण्टाः

2.1 विशिष्टबालानां सामाजिक-शैक्षिक-अधिगमक्रियाकलापस्य मुख्यधारा - कक्षासु अन्तर्भावः।

2.2 भारतीयपरिप्रेक्ष्ये समावेशात्मकशिक्षाविषये परम्परागतविश्वासः वस्तुस्थितिः च।

2.3 प्राथमिक-माध्यमिकशिक्षायाः सार्वभौमीकरणक्रियायां समावेशात्मकशिक्षाव्यूहरचना, तत्प्रभावश्च।

2.4 रचनात्मकक्रियाकलापसन्दर्भे गणकार्यं, सम्मिश्रसमूहः, विभिन्नस्तरीयाधिगमः, सहकार-अधिगमः योग्यतासंवर्धनं सहाध्यायिकृताध्यापनम् इति समावेशात्मकव्यूहानाञ्च प्रभावः।

अन्वितिः 3 पाठ्यचर्याचयनम्

16घण्टाः

3.1 शारीरिकदृष्ट्या विशिष्टबालानां कृते पाठ्यचर्याचयनम् - अर्थः आधारः च।

3.1.1 दृष्टिबाधिताः, श्रवणबाधिताः, अस्थिबाधिताः च।

3.1.2 प्रतिभाशालिनः, मन्दितमतयः, सामाजिकदृष्ट्या सांवेगिकदृष्ट्या च विशिष्टाः बालाः

3.2 सामाजिकाध्ययनशिक्षणे, भाषाशिक्षणे, योगाभ्यासे, चित्रकलायां, नाटकादिषु च समावेशात्मकशिक्षाव्यूहरचनार्थं निर्देशनम् ।

अन्वितिः 4 समावेशात्मकशिक्षायाम् अध्यापकसन्नाहः

16घण्टाः

4.1 माध्यमिकविद्यालयेषु प्रचलितशैक्षिककार्यकलापनिरीक्षणम्।

4.2 समावेशात्मकशिक्षायां माध्यमिकस्तरे शिक्षकाणां, शिक्षकप्रशिक्षकाणां च कौशलानि ।

4.3 समावेशात्मकशिक्षाप्रोत्साहनाय राष्ट्रिय-अन्ताराष्ट्रियाभिकरणानां (संस्था : विश्वविद्यालयाः) भूमिका ।

4.4 समावेशात्मकशैक्षिकोपागमाः।

Semester - II
Fifth Paper (Optional)
Inclusive Education

Credits-04

Hours - 64

Total Marks – 100

Theoretical Marks – 60

CCE Marks – 40

Objectives:**On Completion of this Course the Student will be able to:**

- Understand the Diverse needs of Children and Ideas according to their Need.
- Know for promoting Inclusive Education and Understanding the roles and Responsibilities of all concerned.
- Apply existing support services for the Development of Inclusive Education.

Unit 1 - Inclusive Education**16Hours**

1.1 Meaning and Need of Inclusive Education.

1.2 Historical Perspectives in Inclusive Education of Children with Diverse needs. Advantages of Integrated Education.

1.3 Legal Provisions in Inclusive Education - Policies and Legislations. National Policy of Education (1986), Programme of Action (1992), Persons with Disabilities Act.(1995), National Curriculum Framework (2005), National Policy of Disabilities (2006)

1.4 Inclusive Education under Sarva Shikash Abhiyan (SSA).

Unit 2 - Learning Need of Special Children**16Hours**

2.1 Social - Academic Learning activities with inclusion of Special Children in mainstream Classrooms.

2.2 Traditional belief and Facts of Inclusive Education with reference to Indian context.

2.3 Inclusive Educational Strategies and their implications for Universalization of Elementary and Secondary Education.

2.4 Effectiveness of Inclusive Strategies such as Group Work, Cluster Grouping, Different Levels of Learning, Co-operative Learning and Peer Tutoring in the Context of Constructivism.

Unit 3 - Selection of Curriculum**16Hours**

3.1 Meaning and base for Selection of Curriculum for Special Children from Physical Point of View.

3.1.1 Visual, Hearing and Physically Challenged.

3.1.2 Intellectual, Mentally Challenged in the View of Social and Emotional Special Children.

3.2 Guidance regarding Inclusive Education Strategies for Teaching School Studies, Language Teaching, Practice of Yoga, Heritage Art and Drama etc.

Unit 4 - Teacher Preparation for Inclusive Education

16Hours

4.1 Observation of Existing Educational Programmes offered in Secondary Schools.

4.2 Skills of Teachers and Teacher Educators for Secondary Education in Inclusive Education.

4.3 Role of different National and International Agencies (Institutions, Universities) in Promoting Inclusive Education.

4.4 Educational Innovation for Inclusive Education

सन्दर्भग्रन्थः (Reference Books)

1. सक्करवाल, प्रो. लीना; समावेशात्मकशिक्षा (सरलमानकसंस्कृतेन लिखिता), केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, मुख्यालय, नवदेहली, प्रथमसंस्करणं, 2022
2. दोसाझ, एन्. एल्.; समस्या बालक, हरियाणा गन्थ अकादमी, चण्डीगढ, 1979
3. कुमारः, अरविन्दः, समावेशित शिक्षा, सोमदत्त प्रकाशन, 2017
4. Ainscow, M.; Booth. T; The Index for Inclusion: Developing learning and participation in Schools. Bristol: Center for Studies in Inclusive Education, 2003
5. Ahuja, A., Jangira, N.K.; Effective Teacher Training; Cooperative Learning Based Approach: National Publishing House, New Delhi, 2002
6. Jangira N.K. Mani, M.N.G., Integrated Education for Visually Handicapped, Gurgaon, Old Subjimandi, Academic Press, 1990
7. Jha, M., Inclusive Education for all: Schools Without Walls, Chennai, Heinemann Educational publishers, Multivista Global Ltd., 2002 Sharma, P.L.; Teachers Handbook on IED- Helping children with special needs NCERT Publication, 1990
8. Sharma P.L.; Planning Inclusive Education in Small Schools, R.I.E. Mysore, 2003